

גאוגרפיה של ארץ-ישראל

בזמן עבר

אלישע אפרת

מנשה הראל, הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל: מימי המקרא עד מלחמת העולם הראשונה. א-ב, תל-אביב: זמורה-ביתן, 1997, 911 עמ'.

משימה גדולה נטל על עצמו מנשה הראל בבואו לכתוב את הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל מימי המקרא ועד ראשית המאה העשרים. הספר פותח בסקירה כללית על הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל והמזרח התיכון הקדום, ובמסגרת זו מוסברות הזיקות ההדדיות בין מצרים, ארם נהריים וארצות ים התיכון לבין ארץ כנען והשלכותיהן של זיקות אלה על יישובה וכלכלתה של ארץ-ישראל בימי המקרא, בפרט בכל הנוגע לענייני המים, החקלאות והמלאכה. החלק השני מקיף את ההיסטוריה של ארץ-ישראל בימי ההתנחלות ובית ראשון (1200-586 לפה"ס), ובו שבעה פרקים רגיונליים: יהודה, הנגב, אדום ומואב, שומרון, הגלעד, הגליל והבשן, ובכל אחד מהם פרקי משנה העוסקים בנושאים רלוונטיים עיקריים כערים, דרכים, מסעי מלחמה וכיוצא באלה. החלק השלישי עניינו בארץ-ישראל בימי בית שני ובתקופת

המשנה והתלמוד. הוא פותח בסקירה היסטורית על הארץ בימי שלטון פרס, יוון, רומא ולאחר מכן מציג חתך רגיונלי על ההתרחשויות העיקריות בארץ יהודה, בנגב הרומאי והביזנטי, בשומרון, בגלעד, בגליל, בגולן ובבשן. חלקו הרביעי דן בארץ-ישראל בימי הערבים, המוסלמים, הצלבנים, הממלוכים והתורכים. והמחבר סוקר בו את היישוב והמינהל המוסלמי עד ימי הצלבנים ואת שלטון הצלבנים בארץ, ואף מפרט אירועים אזוריים עיקריים בארץ-ישראל באותן תקופות. החלק האחרון, הקצר יחסית, עוסק בארץ-ישראל שבסוף ימי השלטון העות'מאני, במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, ומבחינה רגיונלית הוא מתרכז בירושלים בלבד ובראשית השיבה לצינן. הגאוגרפיה ההיסטורית מקובלת כיום כתורה העוסקת בשחזור הגאוגרפיה של תקופות עברו, בתיאור ובניתוח של הגורמים הגאוגרפיים שהשפיעו על אירועים היסטוריים ושל השינויים הגאוגרפיים שהתחוללו במשך הדורות בנוף התרבותי, וזאת תוך הצלבת האירועים בממד הזמן עם מקומות בממד המרחב. הגורם העיקרי ביצירת שינויים היסטוריים במרחב הוא האדם עצמו, בין אם בהתיישבות, בכנייה, בחקלאות או במלאכה. האדם כובש את הטבע וגורם לשינוי הנוף הפיזי והתרבותי, ואילו הסביבה הפיזית נושאת עמה את העבר ההיסטורי שהאדם יצר. הגאוגרפיה ההיסטורית עוסקת בידע הנובע מן הכרונולוגיה של המרחב ומשחזרת אותו בתקופות שונות,

וספרותיים. זווית ראייה זו מאפשרת לו להבין את מיקומם של יישובים קדומים ואת סיבת תפוצתם ברחבי הארץ, את טיב ענפי החקלאות ותנובת יכוליהם במקומות גידולם, את התוואים של מסעות עמים ושבטים ואת המקומות האסטרטגיים שנבחרו למלחמות, וכן לזהות שמות של הרים, נחלים ועצמי נוף ואת שמות היישובים והדרכים הנזכרים במקורות קדומים. גישתו המיוחדת של הראל מאפשרת לו לפרוש בפני הקורא מגוון רחב ומרתק של הסברים המאירים את אירועי המקרא וההיסטוריה בהיבטים שלא הודגשו לדעתו די הצורך בעבר משום שנבחנו לרוב בדיסציפלינה ארכאולוגית חומרית ונקודתית, ופחות בראייה רגיונלית רחבה, כללית וכלכלית. הספר גדוש בחידושים רבים. הוא עומד למשל על כך שהגבול היבשתי והראשי של השבטים, והחשוב מכולם, היה ההר. מאחר שההר בולט ונישא, טבעי הוא שהרים ישמשו גבולות עיקריים בין השבטים ונחלותיהם. גבול והר הם בבחינת מונח זהה ומכאן המונח גבול בעברית, גבלא בארמית וגיבל בערבית במשמעות הר (עמ' 33). הוא גם מבחין בקשר שבין שמות יישובים במקרא לעצמי טבע: הר הזיתים - כולו כרם זית, אפק - הוא אפיק מים, עין-גדי - מקום לגידול צאן ועוד. בהיותו גאוגרף בעל ראייה סביבתית מקיפה מסביר הראל את נתיבי המסע של החיקוסוסים במאה השמונה-עשרה לפנה"ס עם סוסיהם המהירים ומרכבותיהם לסוריה, ארץ-ישראל ומצרים; הם עברו בבשן ובגולן, מרחב מתאים לגידול סוסים, ומכאן השם סוסיתא בימי הרומאים, עברו בירמוך (רמך הוא סוס מהיר), הגיעו לפחל שלידי הירדן ממזרח לעמק בית-שאן (פחל הוא בערבית סוס מהיר), ועברו דרך יורעאל, עירו של אחאב, מלך המרכבות והסוסים של ישראל אשר גידל את סוסיו ואימן את מרכבותיו בעמק יורעאל המזרחי, מקום גידול מובהק לשעורה, שהוא מספוא לסוסים (עמ' 275).

ומאפשרת לנו להתוודע אל מבנה החברה, מגוון נושאי התרבות וקווי המדיניות שהיו מקובלים בעבר. נתונה הם ארכאולוגיים והיסטוריים, גישתה היא גאוגרפית-מרחבית, ואילו הכלים המשלימים הם המקרא, הספרות הקדומה, מסמכים מן העבר ומעל לכול - ההכרה הבלתי אמצעית של השטח. אמנם אין הסכמה מוחלטת בין המדענים העוסקים בגאוגרפיה היסטורית באשר לגבול שבין גאוגרפיה להיסטוריה, ובשאלה באיזו מידה השפיע ממד המרחב על

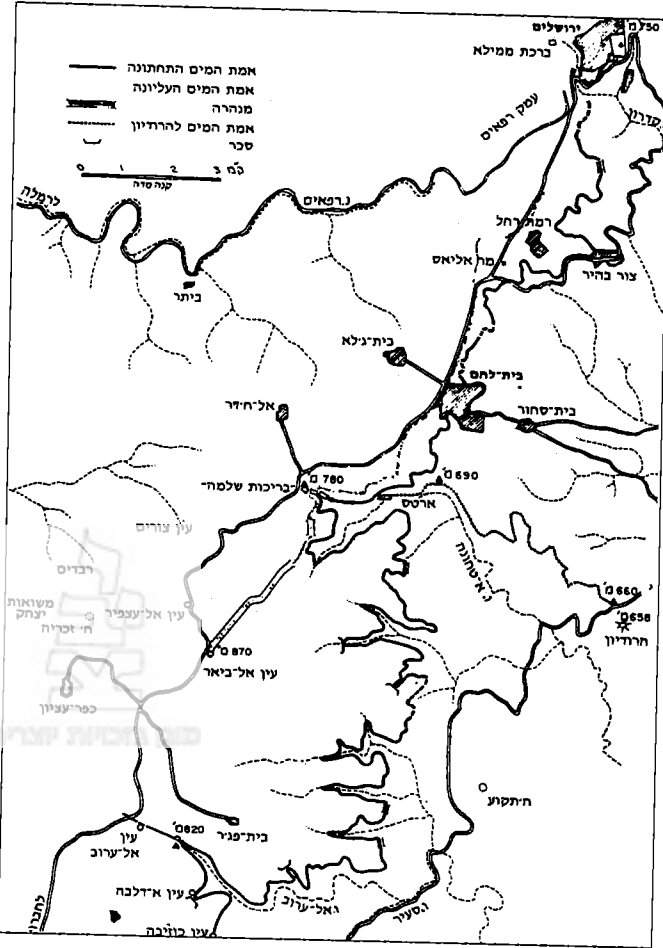

'דרך ארץ פלישתים' (שמות יג), חוף הים התיכון מצפון למצרים - תצלום מתוך ספרו של הראל

אירועי העבר לעומת ממד הזמן, אך מוסכם ביניהם שהשפעת הסביבה על אירועים היסטוריים אכן קיימת והעיסוק באלה הוא עניינה של הגאוגרפיה ההיסטורית.

הראל, גאוגרף, סייד ותיק מימי הפלמ"ח אשר עבר את ארץ-ישראל לאורכה ולרוחבה, מדריך טיולים, מורה ומרצה בגאוגרפיה היסטורית, נוקט גישה ייחודית אל ההיסטוריה של ארץ-ישראל. גישתו נסמכת על היכרותו המעמיקה את נופי הארץ, תנאי האקלים, הקרקע, המסלע, המים, החקלאות וצורות היישוב ועל שילוב של כל אלה עם פרשנות המקרא ומקורות היסטוריים

להתיישבות; וכן שהציונות המודרנית עסקה בהכשרת הקרקע להתנחלות במקוריות ובחזון שהארץ לא ידעה כמותם מאז ימי התנחלות שבטי ישראל בארץ-ישראל (עמ' 12, 155).

אמות המים מעיינות ערוב לירושלים, מתוך ספרו של מנשה הראל

קביעות אחרות הראויות לבחינה נוספת הן שתעשיית הברזל של ממלכת ישראל הייתה בגיא חרשים שבשרון, שמכרות הברזל היו בגלעד בנחל רג'ב שביבוק, ושהעץ להתכת המתכת נלקח מיערות השרון, הכרמל, הגלעד והבשן; שהעופרה הובלה אל היערות מכיוון שכדי להפיק טונה אחת ברזל נזקקו ל-20-25 טונות עץ; וכן שבזכות כלי הברזל בנו בני ישראל באבני גיר

נמצא אצלו גם הבחנות חדות בהגדרות האקלימיות של תבלי הצחיחות: מדבר - לגידול צאן, ישימון - לגידול גמלים, ערבה - למקורות מים, וכן חורב - לאזור של שרב ושממה כתוצאה של חום רב ויובש מתמשך, וציה - תבל עמוק ונמוך במדבר, שבו נקווים מי הנחלים של בקעות הערבה. ניתן ללמוד מדבריו על סיבות המיקום של חמשת מרכזי הסנהדרין באושא, בשפרעם, בבית-שערים בציפורי ובטבריה.

הדברים מוגשים לקורא באורח דידקטי כאשר כל אזור בארץ-ישראל נדון משלושה היבטים, היישובי, הכלכלי והמדעי, המקיפים את עיקרי הנושאים המאפיינים אותם לתקופותיהם.

עם זאת ניכרת דיספרופורציה מסוימת בחלוקת הנושאים ביריעה ההיסטורית הרחבה המוצגת בספר. בולטת לעין הקורא התמחותו של המחבר בגאוגרפיה של ימי בית ראשון ושני, המניבה שפע עובדות וממצאים שבהם עסק בעבר, ושנתן להם ביטוי במאמריו הרבים; אלה נוגעים לגבולות השבטים, לדרכים העתיקות בימי קדם, לכלכלתם הקדומה של אזורי הארץ ובמיוחד לתחומי החקלאות והתרבות החומרית, וכן לשמות מקומות במקרא וייחוסם אל הנופים שהם מייצגים. אשר לתקופות היסטוריות מאוחרות יותר - ימי הערבים, המוסלמים, הצלבנים, הממלוכים והתורכים - מוצג החומר באורח קומפילטיבי יותר, להוציא אולי נושא ירושלים, שהמחבר עסק בו רבות. הפרק האחרון של הספר, העוסק בסוף ימי השלטון העות'מאני, מדגים יותר מכל קודמיו חוסר איוון ענייני זה.

זאת ועוד, קביעות נחרצות לא מעטות בספר עשויות לעורר מחלוקת בקרב היסטוריונים וארכאולוגים של ארץ ישראל. כזו היא למשל הקביעה שהעם היהודי היה היחיד בתולדות ארץ-ישראל שעיצב את נופי ירושלים, ההר והמדבר, והיה גם הראשון שהכשיר את החבלים האלה

ובגזית, בעוד הכנענים בנו בלבני חומר ובאבני גוויל (עמ' 132). בתחום אחר קובע הראל כי מימי הגיחון סיפקו בימי בית ראשון מים לכ־32,000 נפש בעיר ירושלים, 40 ליטר מים לנפש ליום. ובימי בית שני שימשו מי הגיחון את 120,000 תושבי העיר, וסיפקו 10 ליטר לנפש ליום. אם נוסיף לכמות מים זו את המים שנאגרו בבורות המים, את מימי הבאר בעין־רוגל ואת מימי הברכות ששימשו לרחצה, לכביסה, להשקיית בעלי חיים ולתעשייה, יתברר שעמדו לרשות תושבי ירושלים כמויות גדולות למדי של מים לצרכיהם המגוונים. אם כן נשאלת השאלה מדוע משכו היהודים אמת מים נוספת מעין־ערוב לירושלים, שהזרימה 60 ממ"ק מים בשעה להר הבית. מסתבר כי מים אלה שימשו לטהרת רבע מיליון קרבנות הפסח שהקריבו בבית המקדש. עודפי המים שטפו את הפרש והפסולת של הקרבנות לגן המלך, שהיה במקום המפגש בין גיא בן־

היגום לנחל קדרון, שבו גידלו קטורת ובשמים בעבור בית המקדש. הבורות הגדולים של הר הבית שנבנו על ידי הורדוס הכילו כ־25,000 ממ"ק מים מאמת עין ערוב, שסיפקו למיליון עולי רגל כמות ממוצעת של שלושה ליטרים ליום ממקורות הר הבית בלבד (עמ' 343). אין לתמוה על כך שגאוגרפים היסטוריים הקדישו בעבר את מחקריהם לתקופה מסוימת שבה העמיקו חקר או לנושא אחד שחקרו לאורך שנים. העזתו של מנשה הראל להציג את הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ־ישראל כולה על תקופותיה ואירועיה מראשיתה של ארץ כנען ועד כמעט לימינו אלה ראויה להערכה ולברכה, למרות החסרונות בספרו שהצבענו עליהם. שני כרכי הספר, הכוללים גם למעלה ממאתיים איורים ותמונות צבע וביבליוגרפיה עשירה המונה מאות פריטים, מיועדים לתלמידים, למורים ולשוחרי ארץ־ישראל, עברה ותרבותה, והם מעניקים לקורא בהם חוויה לימודית עמוקה.

